

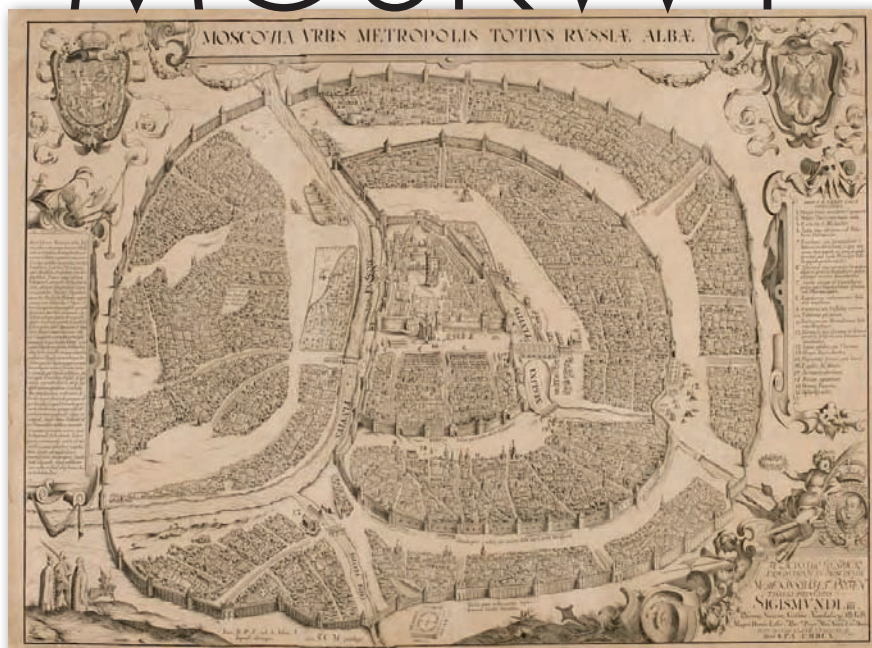
MAPY PLANY MOSKWY

Epoka wielkich odkryć geograficznych, wynalazek druku i nowych technik graficznych przyczyniły się do znacznego rozszerzenia horyzontu geograficznego mieszkańców XVI-wiecznej Europy. Dużym zainteresowaniem wykształconej publiczności cieszyły się mapy odkrywanych ziem i opisy dalekich podróży. Jednym z takich egzotycznych krajów było Księstwo Moskiewskie (Moskowia).

TERESA KROGULEC

Z Zachodu docierali tam głównie kupcy z Hanzy, utrzymujący w tajemnicy swoje trasy, oraz dyplomaci. Jednym z nich był poseł cesarza Ferdynanda – baron Zygmunt von Herberstein, nawiasem mówiąc, znany również na polskim dworze królewskim, gdyż doprowadził do małżeństw Zygmunta Starego z Boną Sforzą oraz jego syna Zygmunta Augusta z Elżbietą Habsburżanką. Herberstein był autorem najstarszego planu Moskwy, a właściwie jej najstarszej części – Kremla, twierdzy położonej na Wzgórzach Borowickich w widłach rzeki Moskwy i Nieglinki. Mimo uproszczeń i nieścisłości rysunek ukazywał z „lotu ptaka” warunki topograficzne i rozplanowanie obiektów. Trójkątny zarys twierdzy był typowy dla grodów ruskich. Dopełnienie systemu obronnego stanowiły solidne mury z basztami i bramami wjazdowymi.

Kolejne plany: „Piotrowy”, „Godunowa”, „Zygmuntowski” powstały już w XVII wieku, w okresie tzw. smuty. Plan dedykowany Zygmunтови III Wazie opracowany przez I. Abelina i L. Kiliana otrzymał bardzo wyszukaną, barokową oprawę. Wśród ornamentów znalazły się herby Polski, Litwy i Rusi, panoplia, wstęgi oraz medaliony. Oprócz wymienionych wyżej, w XVII stuleciu ukazały się jeszcze plany: Al. Oleariusa, M. Meriana, A. Meierberga i E. Palmkwista. Wszyscy ci cudzoziemcy krótko przebywali w Rosji i zapewne korzystali z planów wcześniejszych, gdyż przedstawiali taki sam obszar miasta i w orientacji zbliżonej do zachodniej. Wszystkie te opracowania, z wyjątkiem planu Palmkwista, bardziej

Rys. 1. *Moscovia urbs metropolis totius Russiae Albae*, czyli tzw. Plan Zygmuntowski, wykonany na zamówienie Zygmunta III Wazy (1610 r.). Autorzy: L. Kilian i I. Abelin, Augsburg, miedzioryt. Plan w orientacji zachodniej o bogatej barokowej ornamentyce. Wśród ozdób znajdują się herby Rzeczypospolitej i Litwy, herb Rusi Moskiewskiej z dwugłowym orłem oraz medalion z podobizną króla. Przedstawiony obraz miasta nie zmienił się w ciągu następnych 150 lat

przypominają plan widokowy niż dzieło kartograficzne w naszym rozumieniu. Liczba wydań planu Moskwy wymownie świadczyła o rosnącym znaczeniu nowego państwa na Wschodzie i jego stolicy dorównującej wielkością ówczesnym metropoliom, jak: Florencja, Praga, Paryż czy Londyn.

Na „Planie Zygmuntowskim” (rys. 1) obraz miasta kształtuje przede wszystkim malownicze położenie, dzięki wijącej się zakolami rzeki Moskwy i jej dopływowi Nieglince i Jauzie. Na wysokim, północnym brzegu rzeki widać otoczony murami obronnymi Kreml i najwyższą budowlę – dzwonicę Iwan Wielki pośrodku. Po wschodniej stronie grodu znajdował się „posad” – podgrodzie Kitajgród – otoczony wałem faszynowo-ziemnym, który wziął nazwę od staroruskiego słowa kita oznaczającego faszynę. Wokół twierdzy i posadu rozwinęła się żywiołowo dalsza część miasta, zwana Białym Miastem lub Carogrodem, otoczona własnymi murami obronnymi z basztami i bramami wjazdowymi. W dzisiejszej strukturze miasta ich linię utrwaliło tzw. Bulwarne Kolco, czyli pierścień bulwarowy.

Po jego zewnętrznej stronie powstał następny krąg zabudowy, zwany ziemnym miastem lub Skorodomem, otoczony wałem ziemnym i drewnianym ogrodzeniem. Dziś jest to pierścień parkowy, tzw. Sadowe Kolco. Między poszczególnymi częściami miasta znajdowały się pasy pustych przestrzeni – place broni. Od centrum w kierunku bram wjazdowych prowadziły trakty komunikacyjne, które później stały się ważnymi ulicami. Między wschodnim murem Kremla a Kitajgrodem widać długi i szeroki plac – jest to dzisiejszy plac Czerwony, a na nim cerkiew Wasyla Błogosławionego, rząd małych cerkiewek i tzw. łobnoje miasto – podwyższenie, z którego odczytywano carskie zarządzenia. Wschodnią pierzeję placu stanowiły rzędy sklepów kupieckich, natomiast wjazd na plac od strony północnej prowadził przez murowany most na Nieglince. W dolnej części planu widać ujście rzeki Jauzy i położoną za nią dzielnicę Zajauzie.

Moskwa w końcu XVII wieku liczyła ponad 100 tys. mieszkańców. Co kilka lat jej drewnianą zabudowę niszczyły wielkie pożary stanowiące jeden z najważniejszych problemów do rozwiązania.

Rys. 2. Plan Kolczugina (1789 r.), którego nazwa pochodzi od nazwiska wydawcy. Autorzy: I. Marczenkov, grav. L. Frołow, miedzioryt kolorowy. Plan o orientacji północnej, oparty na pomiarach, bogato zdobiony w duchu klasycyzmu: podarty kartusz, romantyczne ruiny, winieta tytułowa z orłem dwugłowym. Legendę uzupełniają widoki herbów miast guberni moskiewskiej. Miasto od początku XVIII w. utraciło funkcję stołeczną, zachowując tytuł

Wiek XVIII wraz z objęciem władzy przez Piotra I przyniósł wielkie zmiany polityczne. Nowy władca postanowił zreformować i zmodernizować państwo, dotychczas zamknięte na wpływy zewnętrzne. Na jego rozkaz wysyłano młodzież do szkół zachodnioeuropejskich, by poznała największe osiągnięcia nauki i techniki. Wkrótce powstała Szkoła Inżynierska, w której m.in. uczono miernictwa i sporządzania planów i map.

Doniosłym wydarzeniem dla państwa było przeniesienie w 1702 r. stolicy z Moskwy do Sankt Petersburga. Faktyczna utrata funkcji stołecznych na przeszło dwieście lat (do 1918 r.) negatywnie wpłynęła na dalszy rozwój i plany unowocześnienia struktury przestrzennej starej stolicy. Zachowała ona wprawdzie tytuł i znaczenie symboliczne, a w soborze Uspieńskim na Kremlu nadal odbywały się uroczyste intronizacje carów, jednakże tysiące mieszkańców zmuszono do przeprowadzki do Petersburga. W 1712 roku wprowadzono zakaz budownictwa muranego w Moskwie z powodu deficytu materiałów budowlanych i pracowników potrzebnych do pracy przy budowie miasta nad Newą.

W XVIII wieku powstały dokładne plany pomiarowe. Pierwszym z nich był plan Moskwy z 1739 r. opracowany przez zespół pod kierunkiem geometry Iwana Miczurina. Pół wieku później ukazał się nowy ozdobny plan Moskwy autorstwa Iwana Marczenkowa, wydany na koszt kupca Nikity Kolczugina (rys. 2). Od planów – rysunków z ubiegłego stulecia dzie-

liła je cała epoka. Winiety tytułowe utrzymane były w stylu klasycystycznym, tzw. imperialnym z herbami Rosji i Moskwy. Na dole umieszczono różne wiatry i podziałkę liniową. Ich zasięg obejmował przestrzeń ujętą tzw. wałem kamer-koleżskim (kolegia od czasów Piotra I były odpowiednikami ministerstw). Wyznaczał on nową granicę celną miasta, a po zniesieniu cel wewnątrznych stanowił przez stulecia jego granicę administracyjną. Po raz pierwszy ukazano pełną sieć hydrograficzną okolic Moskwy. Oprócz głównych rzek wymienionych wcześniej widzimy mniejsze strumienie: Priesnia, Naprudnyj, Raczki, Czicziera, Olchowiec, Rybinka, Czartoryja. Rozpoznajemy charakterystyczną promienisto-pierścieniową strukturę miasta. Jego rdzeń stanowią dzielnice najstarsze i najgęściej zabudowane Kreml i Kitajgród. Nowością są bastiony ziemne wokół okalających je murów obronnych. Na terenie Kitajgradu

znajdowały się sklepy i hala handlowa (gościnny dwór), 2 sobory, 4 monastypy, główna apteka, mennica, dom poselski, urząd celny i drukarnia.

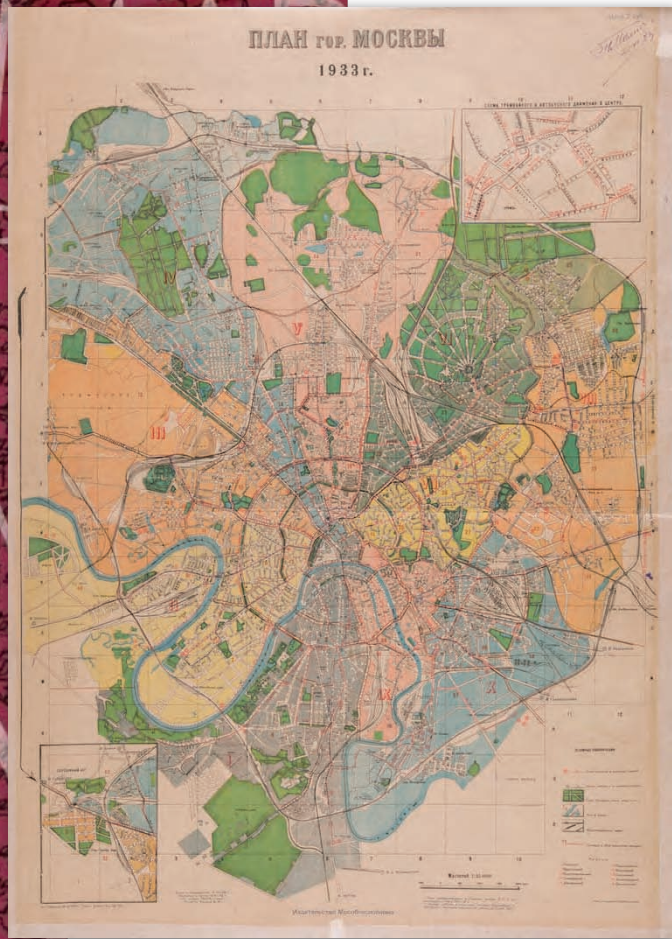
Białe miasto otoczone było murami z 10 bramami wjazdowymi. Znajdowały się one na osi głównych ulic – promieniście dzielących zabudowę. Były wśród nich znane dziś ulice: Wołchonka, Nikitska, Twerska, Dmitrowska, Pietrowka, Miasnicka, Marosiejka, Solanka. Między nimi znajdowały się drogi o mniejszym znaczeniu – pierieulki i tupiki, czyli ślepe zaułki. Nowością były nowe gmachy urzędowe i centra handlowe (riady).

W dawnym „Ziemiem mieście” kwartały zabudowy wyznaczały koryta rzek Moskwy, Jauzy i Nieglinki oraz główne trakty – ulice. Wśród przeważnie drewnianej zabudowy dzielnicy znajdowało się 108 cerkwi. Jeśli porównamy pomiarowe plany Miczurina i Kolczugina z wcześniejszymi, dostrzeżemy, iż powierzchnia miasta zwiększyła się ponaddwukrotnie. Zabudowane zostały dawne place broni („plac darmy”) dzielące pierścieniowo poszczególne jej części. Rozebrane urządzenia fortyfikacyjne zastąpiono parkami, bulwarami, placami i ulicami.

Poza linią dzisiejszego „pierścienia parkowego”, a ówczesnego wału ziemnego, tereny były słabo zaludnione. Zabudowa skupiła się przy traktach komunikacyjnych i tzw. słobodach poroździelanych łąkami, polami ornymi, stawami i strumieniami. Największe zmiany dotyczyły terenów nad Jauzą na północny wschód od centrum. Oprócz istniejącej wcześniej

Rys. 3. Ilustrowany plan miasta stołecznego Moskwy (1893 r.) z panoramą Kremla widzianą od strony południowo-wschodniej i widokiem mostu Moskwockiego na pierwszym planie. Wydawca i litografia: Towarzystwo Rozpowszechniania Ksiąg Pożytecznych, chromolitografia kolorowa. Nową granicę miasta tworzy kolej obwodowa spinająca linie kolejowe, łączące miasto z różnymi częściami imperium. Moskwa liczyła wtedy ponad milion mieszkańców i była potężnym ośrodkiem przemysłowo-kupieckim

Rys. 4. Plan miasta Moskwy z 1933 r. przedstawiający tzw. socjalistyczną rekonstrukcję Moskwy, zatwierdzony osobiście przez Stalina. W efekcie powstały szerokie, proste i długie aleje – prospekty, duże tereny zielone, pierwsze linie metra, obwodnica – pierwsza autostrada wokół miasta. W architekturze dominował socrealizm

Słobody Niemieckiej, z inicjatywy dworu powstały nowe założenia pałacowo-ogrodowe: Annenhof i pałac Lefortowski, od którego nazwę wzięła cała dzielnica.

Plan Kolczugina po raz pierwszy ukazuje podział administracyjny miasta na 19 części. Podobnie jak plan Miczurina, był planem regulacyjnym, na którym trudno rozdzielić stan istniejący od projektowanego. Wiadomo, że mimo wielu trudności przybywało „kamiennych” domów. Zbudowano gmach Uniwersytetu, nowy Gościnny Dwór – czyli halę targową, utwardzono drewniane dotąd nawierzchnie ulic, budowano kamienne nabrzeża. W 1812 r. żyło w Moskwie przeszło 200 tys. stałych mieszkańców, znajdowały się 464 fabryki, dziesiątki placów i setki dworów. Rosła pozycja byłej stolicy jako centrum kupiecko-przemysłowego.

Natychmiast po zakończeniu wojny z Napoleonem, podczas której spłonęło 2/3 zabudowy miasta, przystąpiono do oszacowania zniszczeń. W wyniku tych prac powstał w 1813 roku kolorowy rękopiśmienny plan generalny ukazujący spalone dzielnice z wykazaniem liczby spalonych obiektów w poszczególnych częściach miasta. W ciągu kolejnych 6 lat opracowano projekt odbudowy zniszczonego miasta pod kierunkiem głównego architekta Osipa Beauvois. Nowe centrum miasta wyznaczały dwa ośrodki: Plac Czerwony i Plac Teatralny

zaprojektowany w stylu rzymskiego forum. W architekturze odbudowywanych gmachów dominował klasycyzm. Wówczas powstał park Aleksandryjski w pobliżu zachodniej ściany Kremla i Maneż, po drugiej zaś stronie – pomniki Minina i Pożarskiego na pl. Czerwonym. By przyspieszyć odbudowę domów mieszkalnych, zastosowa-

no typizację budownictwa.

Widoki gmachów urzędowych umieszczone poza ramką zdobiły wiele planów miasta wydanych w XIX w. Zaniechano „imperialnego” stylu kształtowania wzniesień tytułowych. Coraz dokładniejsze plany ukazywały przestrzenny rozwój miasta, stopniowe porządkowanie sieci ulic, nowe inwestycje miejskie. W 1882 r. wydano 2 plany z okazji zorganizowania w Moskwie wystawy artystyczno-przemysłowej, wyróżniające się bogactwem kolorów i wyszukaną formą. Wśród ukazanych poza ramką zabytków widoczne są na nich: Świątynia Chrystusa Zbawiciela, baszta Suchariewa, Czerwone Wrota, dom Paszkowa i Teatr Wielki.

W 1861 roku nastąpiło w Rosji uwolnienie chłopów od poddaństwa i pańszczyzny, powodując ich masowy odpływ do miast, do pracy w przemyśle. W końcu XIX stulecia populacja Moskwy wyniosła już ponad milion mieszkańców, w tym 100 tys. robotników. Poza pierścieniem parkowym powstały robotnicze przedmieścia, zabudowane drewnianymi domami typu koszarowego, pozbawione wygód. Moskwa stała się też jednym z głównych węzłów kolejowych w Rosji. W różnych punktach miasta powstało 9 dworców kolejowych budowanych w różnych stylach architektonicznych, zgodnie z panującym wówczas w architekturze eklektyzmem. Wkrótce zbudowano kolej obwodową łączącą wszystkie linie kolejowe, która stała

się też nową granicą miasta. Obraz miasta w tym okresie przedstawia piękny, barwny plan z 1893 r. (rys. 3). Bezpośrednio na planie ukazano sylwetki najciekawszych budowli oraz panoramę Kremla od strony południowo-wschodniej.

Wiek XX, podobnie jak poprzednie stulecie, rozpoczął się dla Moskwy mocnym akordem. W efekcie wojny i rewolucji upadło Imperium Rosyjskie, Moskwa stała się na powrót stolicą państwa. Nowe władze niezwłocznie przystąpiły do opracowania planu „socjalistycznej rekonstrukcji”. Unieważniając prawo własności, poszerzano i prostowano dotychczasowe ulice, tworząc tzw. prospekty – aleje. Generalną zasadą rekonstrukcji było zachowanie historycznego układu urbanistycznego miasta opartego na sieci promienistych ulic przecinających pierścienie bulwarów, parków i nowej autostrady obwodowej.

W latach 30. XX w. zaczęto budować metro oraz przeszło stukilometryrowy kanał łączący rzekę Wołgę z Moskwą w celu zasilenia jej w wodę. U podstaw prowadzonej przebudowy leżały rzeczywiste potrzeby modernizacyjne miasta, przy okazji starano się nadać sylwetce miasta nowy charakter. Z pejzażu miasta eliminowano wiele barwnych i złożonych kopuł cerkiewnych. Nowymi dominantami miały być wysokie wieże gmachów publicznych zbudowanych w stylu socrealizmu o zdobionych rzeźbami, kolumnadami i kosztownymi marmurowymi okładzinami. Ducha rewolucji starano się ukazać również w nowym nazewnictwie ulic i rejonów miasta. Tak powstały rejon: Leninowski, Frunzego, Październikowy, Dzierżyńskiego, Staliński, Proletariacki (rys. 4).

Lata 90. ubiegłego wieku przyniosły kolejne zmiany: przywrócono dawne, historyczne nazwy ulic i placów, prowadzi się rekonstrukcje zniszczonych wcześniej zabytków. Moskwa upodabnia się do innych metropolii europejskich, nie tracąc przy tym swego kolorytu.

TERESA KROGULEC

Artykuł inspirowany wystawą „Plany i mapy Moskwy od XVI do XXI wieku” prezentowaną wiosną br. w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy, na której pokazano najcenniejsze obiekty (w tym 80 planów stolicy Rosji) ze zbiorów Muzeum Historii Moskwy; autorka artykułu była kuratorem tej ekspozycji.